

С.М.Капко

ЗЛОВЖИВАННЯ МІСЦЕВОГО ЧИНОВНИЦТВА ЯК ОДНА З ПРИЧИН ЗАНЕПАДУ КОЛОНІЙ НІМЕЦЬКИХ СУКНОРОБІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті проаналізований вплив недоліків організації управління іноземними колоністами на розвиток ремісничих поселень німецьких колоністів у Полтавській губернії в першій половині ХІХ ст. Показано, що зловживання місцевих чиновників заважали успішній адаптації німецьких поселенців на новому місці проживання, чим і обумовлений провал реалізації важливих державних проєктів.

Початок ХІХ ст. для Російської імперії ознаменувався адміністративно-територіальним реформуванням південних земель, які до того складали автономну Гетьманщину. Створена в 1796 р. Малоросійська губернія із головним містом Черніговом указом Сенату від 27 лютого 1802 р. була розділена на дві окремі адміністративні одиниці: Полтавську і Чернігівську губернії.

Полтавським генерал-губернатором було призначено князя Олексія Борисовича Куракіна, а першочерговою турботою його стало зведення будинків для державних установ, приміщення яких були тісні та старі. Полтава на той час не була великим містом, вона налічувала близько 8 тисяч жителів, а кам'яних будівель – всього близько 10. За наказом генерал-губернатора у 1803 р. було складено план розбудови міста, за яким воно мало перетворитися на «копію малого Петербурга», а для забезпечення будівництва матеріалами відкрито дві цегельні¹. Саме в цей час, у 1803-1804 рр. у Полтаві за ініціативою Куракіна з'являються перші німецькі поселенці – 8 майстрів з виготовлення непаленої цегли, запрошені із Поволжя (Саратова), їм надали казенні помешкання у Здихальному яру по р.Тарапунці, поблизу цегельного заводу, а на дворянському зібранні було оголошено, щоб поміщики посилали на навчання до іноземців своїх селян².

Князь О.Б.Куракін був непересічною особистістю, масоном, людиною прогресивних поглядів і західної орієнтації, яка залишила помітний слід в історії краю і всієї Російської імперії. Та невдовзі, просу-

нувшись по службі, О.Б.Куракін мусив залишити Полтаву і зайняти запропоновані йому посади міністра внутрішніх справ, члена (а потім і виконуючого обов'язки голови) Державної Ради (1807-1810).

Під загрозою агресії Наполеона, російський уряд особливу увагу в цей час надавав підвищенню боєздатності війська. Армія потерпала через нестачу сукна для обмундирування, бо через континентальну блокаду порушилися торговельні зв'язки із його основним постачальником – Англією. Вже маючи позитивний досвід співпраці із німецькими ремісниками, О.Б.Куракін склав доповідну записку про запрошення німців-колоністів для прискорення розвитку в Росії власного суконного виробництва, яку Олександр I 20.06 (2.07) 1808 р. затвердив своїм указом. Поселяти колоністів Куракін рекомендував у Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді (тепер Красноград, Харківської обл.), поблизу місць, де було розвинуте вівчарство і виробництво вовни³.

Саме Куракін розробив і основні умови переселення колоністів, визначивши їх права і обов'язки. Для переїзду, купівлі житла і влаштування на новому місці колоністи забезпечувалися державною позицією у 300 рублів, їм надавалось право безмитного провозу через кордон майна і товарів на таку ж суму, а також виплачувались так звані «кормові» по 12 коп. на добу дороги і по прибутті⁴. Переселенцям було надано ряд пільг: свобода віросповідання, звільнення від всіх видів податку на 10 років, а на наступні 10 років – пільговий земельний податок (по 15-20 коп. за десятину) при рівності всіх інших повинностей з місцевим населенням; звільнення від воєнної і цивільної служби, право повернутися на батьківщину або виселитися з колонії в інше місто чи село за умови сплати державного боргу і податку за 3 роки, вільно торгувати своїми виробами по всій Росії⁵. Колоністи мали отримати безкоштовно і в довічне користування ткацькі станки та необхідні інструменти, могли створювати фабрики, об'єднуватися чи вступати в ремісничі гільдії і цехи. В той же час за непідкорення адміністрації та аморальний спосіб життя порушникам загрожувало виселення за кордони Російської імперії⁶. Все це дозволяє дослідникам історії німців-колоністів на Україні говорити про «досить вигідні умови перебування та досить ліберальне ставлення до них»⁷.

Та мусимо зауважити, що цей лібералізм і вигоди більшою мірою залишилися тільки на папері. В реальності ж процес перевезення колоністів та створення їх поселень йшов неорганізовано і супроводжувався на місцях чисельними зловживаннями чиновників. Кошти, виділені на будівництво та обладнання колоній, за звичаєм російського

чиновництва, розкрадалися. Так, у найбільшій, Полтавській, колонії замість 60 запланованих чотирикімнатних будинків побудували лише 53 хати-мазанки, використовуючи неякісні підручні матеріали – сиру деревину та лозу і глину. Князь І.М.Долгорукий, мандруючи Малоросією у 1810 р., записав, що полтавські колоністи живуть у «карточних домиках», які для них «перетворились у справжні в'язниці», бо віконні рами не відкриваються⁸. А у 1812 р. помічник інспектора фабрик Брікен доповідав, що в одному з будинків Костянтиноградської колонії від вітру постійно відпадає димохід, у деяких будівлях обвалився дах, у багатьох взимку обсіпалася обмазка⁹.

Вражаючи картину зловживань місцевого чиновництва наводить член Полтавської вченої архівної комісії, яка працювала на початку ХХ ст., І.Ф.Павловський, аналізуючи письмові джерела того часу. Очевидно, що будівництво «німецьких слобод» стало зручною можливістю для «відмивання» та непомірного розкрадання коштів. Нагляд за будівництвом у Полтаві було доручено тодішньому губернатору Олексію Федоровичу Козачковському, кошторис складав губернський архітектор Афросімов. Від самого початку кошторисні витрати були завищеними, і князь Куракін в 1808 р. пропонував їх понизити і компенсувати за рахунок пожертв дворян-добродійців (напр., С.М.Кочубея). Безпосередній нагляд над будівництвом здійснював спеціально призначений наглядчач колоній Єсипенко. Козачковський повідомляв Куракіну, що Єсипенко буде добре і просив нагородити його чином. «Губернатор Козачковский или не видел или был слишком доверчив», – робить висновок І.Ф.Павловський. Насправді ж будівництво йшло дуже повільно. Із донесення Єсипенка відомо, що в серпні 1911 р. «16 домов окончены, а 10 близки к окончанию, остается только устроить печи»¹⁰. Губернський архітектор часто ревізував будівлі, знаходячи велику кількість дефектів. У будинках були відсутні зимові віконні рами, слухові вікна, причілки не вкриті дошками, підлога зроблена із сирого лісу, від чого, писав він, будуть великі щілини. Балок за кошторисом повинно було бути 26 товщиною 6 вершків кожна, а виявилось 15 товщиною 3-4 вершки. Замість дубового лісу вжита дешевша вільха тощо. Єсипенко, за свідченнями документів, мало звертав увагу на зауваження архітектора і губернатора, що змусило Афросімова звертатися безпосередньо до князя Куракіна зі скаргами «о непрочности домов и что на его заявления никто не обращает внимания». Куракін надіслав запит губернатору, і отримав відповідь Козачковського, що йому відомо про недоліки у будівництві, Єсипенку доручене їх виправлення, а сам він «по многосложности занятый» и «плохому знанию

искусства архитектуры» не може наглядати за будівництвом. Клопотання Афросімова про призначення в його розпорядження чиновника із Будівельної Експедиції для нагляду за робітниками і поставками матеріалу залишилося незадоволеним¹¹.

Будинки для колоністів будувалися за «обыденным способом постройки домов в Малороссии» – плетені з лози стіни обмазувалися глиною. Стіни таких будинків виходили дуже тонкими, від чого оселі були холодними, а від роботи ткацьких станків, які мали поміщатися в цих же будівлях, тремтіли і обсыпалися. Сам Афросімов зауважував, що «в казенних заведениях доселе этот способ не употреблялся»¹².

Оскільки будівельні роботи велися повільно і не якісно, перших колоністів спеціально затримували в дорозі, розподіляючи на постій в українські сім'ї інколи на декілька місяців, а по прибутті на місце часто тимчасово селили в одному будинку по декілька сімей.

В жовтні 1812 р., за 3 роки по прибутті перших колоністів, німецькі колонії відвідав директор департаменту мануфактур і торгівлі, сенатор Карнеєв. 37 німців подали йому колективне клопотання про скоріше будівництво для них осель, тому що вони «мучительную жизнь ведут» – по дві-три родини в одному помешканні.

Чи достатньо коштів було виділено державою на будівництво? Перші кошториси, складені губернським землеміром Тарасовим, становили 7669 руб. 90 коп., 6562 руб. 76 коп. і 6400 руб. 35 коп. на один будинок. Куракін визнав ці суми нереально високими і затвердив кошторис із витратами 2187 руб. 70 коп. на один будинок, у відповідності до якого було асигновано 115948 руб. 10 коп., але задовго до завершення будівництва губернатором Козачковський було перевищено ці кошти на 7442 руб. 59 коп. і ще потребувалось 28069 руб. 15 коп., щоб завершити будівництво. Недостатність коштів губернатор пояснював підвищенням цін на матеріали і витрат на заробітну плату робітникам. Відомо, що один із авторів проектів більш міцних і якісних будинків, які пропонувалися вже після початку будівництва, відставний майор Лаппо-Данилевський, розраховував вартість однієї будівлі у 1018 рублів¹³.

Зловживання Козачковського не пройшли непоміченими і виглядали, мабуть, досить значними навіть для Росії XIX ст., бо кінець кінцем значне перевищення кошторису сукупно із постійними скаргами на погану якість будинків стали причиною звільнення його з посади губернатора (Указом імператора від 17 травня 1810 р.). Після цього, за свідченнями князя І.М.Долгорукова, «нікто не смел войти в управление этой колонии. Все ея боялись, как огня». У травні 1820 р.

міністр внутрішніх справ граф Кочубей відхилив прохання удови Козачковського про державну пенсію, мотивуючи це тим, що «Козачковський, по порученню бывшего малороссийскаго генераль-губернатора кн.Куракина имел в своем распоряженіи сумму, назначенную на обустройство въехавших из Саксоніи фабрикантов, сделал из оной при постройке ихъ домовъ многія передержки и недостройки противъ сметы, количество которыхъ простирается на сумму до 34800 руб.» (зауважимо: вартість 10-15 будинків). При цьому майно, успадковане вдовою становило 1800 десятин землі з 129 душами кріпаків у Катеринославській губернії та будинок в Кременчуці¹⁴.

Щодо іншої відомої фігури, відповідальної за будівництво колонії Єсипенка, то про нього збереглося безліч свідчень, які характеризують його не з найкращого боку. Так, відомий випадок, коли на прохання колоніста Ланге видати казенну вовну для виробництва сукна, Єсипенко вимагав у нього розписку, а отримавши, вовну не видав, у зв'язку з чим справа розглядалася адміністрацією губернії. Колоністи неодноразово зверталися до губернатора із скаргами на грубість Єсипенка, який за невеликі провини наказував бити їх нагаями та накладати на ноги колодки. Тільки після тривалого листування і тиску поліції вдалося відібрати у нього «не мало інструментов», які він незаконно захопив. Полтавський купець Леснокоженко скаржився на несплату за скло Єсипенком 282 руб., а коли після втручання губернатора гроші були сплачені, виявилось, до загального списку враховано і скло на особисті потреби. Є згадка про те, що Єсипенко розпочав на території колонії копати ставок, уклавши з робітниками договір, який генерал-губернатор Я.І.Лобанов-Ростовський назвав «безобразним», і від якого міська казна понесла збитків на 3441 руб. Відомо, що після звільнення з посади на майно Єсипенка було накладено арешт, велося розслідування його зловживань, але, на жаль, щодо рішення по справі документів не збереглося¹⁵.

Вже після звільнення з посад Козачковського і Єсипенка з казни було витрачено по 120 рублів на виправлення допущених недоліків у 19 будинках колоністів. За цими роботами наглядав наступник Єсипенка Лучка, і на його діяльність знову йшли скарги від губернського архітектора Афросімова.

Не обійшлося без зловживань і при будівництві колонії в Костянтинограді, яким опікувалися, крім губернатора і губернського архітектора також Костянтиноградський маршал Максим Васильович Балясний, купець 3-ї гільдії Григорій Крамаренко та чиновник Мартинов. Будинки тут будувалися дерев'яні, якісніші, ніж у Полтаві, але,

за висновком Афросімова, для 8 будинків брався ліс із розібраних старих будівель, частина якого була зотліла, а з нового лісу на стропила застосовувався ліс в 3 вершки завтовшки замість потрібних 6 вершків, що було неприпустимо, бо дах міг не витримати снігопаду. Незважаючи на це, по закінченню будівництва «Крамаренко мав мужність просити про нагороду за те, що він побудував замість плетених рублені будинки»¹⁶.

Тільки в найменшій з німецьких слобід, у Кременчуці, де будувалося лише 8 будинків і за будівництвом наглядав помічник інспектора фабрик Савенков, архітектор Афросімов не знайшов зловживань, а від грошей, виділених за кошторисом (17051 руб. 60 к.), залишилися 176 руб. 30 коп.¹⁷ Неважко вирахувати, що один якісний будинок обійшовся казні в 2109 руб. 41 коп., тоді як в Полтаві на кожен з малопритатних для життя було витрачено по 2857 руб. (та ще по 120 руб. на пізніше усунення недоліків), в Костянтинограді – по 2187 руб. 70 коп. Дивує закономірність: чим більше місто, тим гірша якість будівлі, але більша її кошторисна вартість!

Чисельні скарги колоністів на холод у будинках, погано влаштовані печі та обвали дахів змусили міністра внутрішніх справ призначити в 1817 р. ревізію, для чого була створена комісія у складі судді генерального суду Володимира Тарновського, радників кримінального суду Шепелява і Дьякова. Комісія працювала до 1820 р., допросила багатьох учасників будівництва, але віце-губернатор Бояринов, який опікувався колоціями після звільнення Козачковського, не зміг (або не побажав) надати необхідних для розслідування документів, посилаючись на те, що справи попереднього губернатора не збереглися. Сам Козачковський показав, що будівництво велося «по проізволю» Єсипенка та його усними розпорядженнями. Документів на закупівлю лісу, яка здійснювалась С.Кочубеєм у поміщиків Жуковського і Сушкової не збереглося. Комісія виявила повну відсутність рахунків і звітів як по будівництву, так і по виготовленню ткацьких станків, хоча спеціально для цього у кошторис була закладена купівля 18 канцелярських книг. Було висунуте припущення про навмисне знищення документів і встановлена перевитрата коштів у розмірі 34803 руб. 74 коп., яка була списана на Єсипенка, як безпосереднього виконувача робіт, але, на жаль, пояснень Єсипенка в архівних документах не збереглося.

Доклад комісії не задовольнив міністерство, повторне розслідування велося до кінця 30-х років XIX ст. але закінчилося безрезультат-

но, коли не лишилося в живих головних фігурантів справи: Козачковського, Бояринова, Єсипенка, Лобанова-Ростовського та інших.

Можна припустити, що на станках та інструментах, якими колоністи безкоштовно забезпечувалися, місцеве чиновництво також «економило». Так, у 1809 р. помічник інспектора фабрик Савенков жалівся на те, що колоністи, які прибули до Кременчука, отримавши вовну, другий місяць нічого не роблять, станки і прядки брати не хочуть, кажучи, що на них неможливо працювати. Багато хто із колоністів звертався до адміністрації з проханням виписати інструменти із земель, звідки вони прибули, але отримували відмови. Низькою була якість вовни, що видавалась для роботи колоністам, але працювати із власною вовною заборонялось.

Серед фабричної інспекції, введеної для управління колоніями у складі інспектора та трьох помічників (за числом колоній) також зустрічалися люди не добросесні. Перший інспектор Іванов, призначений самим Куракіним. Залишаючи посаду в 1813 р., не здав інструментів та інших матеріальних цінностей на суму 1337 руб. 65 коп. Помічник інспектора в Костянтинограді Ф.Брікен в 1815 р. також не повернув інструментів на 234 руб. 7,5 коп. та крім цього витратив 110 руб., внесених колоністом Кемером за вихід у «вільні фабриканти». У 1819 р. з'ясувалося, що в Костянтинограді 3 будинки на території колонії зайняті приватними особами з відому інспектора Висоцького, хоча деякі колоністи жили по 2 сім'ї в одному будинку. Відомо також, що в цьому ж році генерал-губернатор Рєпнін мав намір розташувати в будинках колонії канцелярію і музичну школу¹⁸.

Дослідники припускають зловживання при будівництві сукновальні Кіршстена в Полтаві в 1814 р. – надто високі наводяться в документах видатки на оплату праці будівельників¹⁹. У прядильні, яка була відкрита в 1809 р. для потреб колонії, майже вдвічі, порівняно із встановленою законом, занижувалась заробітна плата робітникам-в'язням, які масово втікали з неї, що призвело до її ліквідації рішенням губернатора в 1819 р. Так і не була влаштована красильня сукна – воно передавалось для фарбування поміщикам Розумовському, Юсупову, Прозоровській, які, звичайно, мали визиск від цього, а колоністи несли додаткові витрати²⁰. «Суров'є», нефарбоване сукно приймалося за значно нижчими цінами.

За аршин сукна, виробленого колоністами, була встановлена плата в розмірі 1 руб. 20 коп., але пізніше її знизили до 82 коп., хоча ринкова ціна сукна в 1816 р. була 1 руб. 63 коп. за аршин. Колоністи, ведучи злиденне існування, неодноразово подавали до адміністрації

клопотання про підвищення платні або призначення допомоги, але якщо і отримували певні кошти, то вони записувалися до їх боргу. Можливо підозрювати зловживання і при прийомці готової продукції. Так, князь Долгорукий стосовно якості виробленого колоністами сукна відзначав, що «работа сукна очень хороша и успешна», але кременчуцький комісаріат чомусь часто відмовляв у прийомці сукна або занижував ціну, занадто придириливо ставлячись до якості. Зайва прискіпливість чиновників була помічена, і в 1810 р. з'явилося імператорське височайше повеління приймати «суров'є» і «несовершенно выработанное иностранными суконщиками»²¹.

Поселенці у випадку хвороби мали право брати в борг ліки та отримувати медичні послуги в богоугодній установі. Штаб-лікар Іван Саар, який обслуговував колоністів у Полтаві, за рекомендацією губернатора Козачковського був нагороджений чином колезького асесора, при цьому в головну заслугу йому ставилося те, що він «пропискою в значительном количестве рецептов» «умножил доход аптеки здешнего Приказа Общественного Призрения»²².

Ці та інші великі і дрібні зловживання місцевого чиновництва, викриті або не помічені вищою владою, разом із погано продуманою державною політикою спричинили до занепаду сукноробства в німецьких колоніях. Ця справа була визнана державою не вигідною, бо витрати на утримання колоній не покривалися прибутками, більшість колоністів накопичили за 10 років борги до 1000 рублів без надії їх віддати, найбільш підприємливі знайшли можливість виселитися за межі колоній і найнятися на фабрики до місцевих поміщиків або переїхати до Новоросійської губернії, де існували слободи німців-виноградарів. З огляду на це Законом 1818 р. колоністи були переведені на становище вільних майстрів, вийшли з-під опіки місцевої адміністрації і включилися в ринкові відносини. З цього часу дослідники говорять про початок нового періоду в розвитку німецьких колоній на території України, який тривав до 60-х рр. ХІХ ст., і відмічають значне покращення матеріального становища їх мешканців, які з часом асимілювалися серед населення українських міст²³.

Таким чином, на прикладі створення, розвитку і занепаду колоній німців-сукноробів на українських землях в першій половині ХІХ ст. неважко побачити, як непомірно чисельний і погано контрольований центральною владою місцевий чиновницький апарат Російської імперії своїми зловживаннями перешкодив втіленню цікавих, передових, корисних для розвитку економіки держави проектів, заважав процесам адаптації німецьких переселенців, завдавав їм моральних і

матеріальних утисків, формував негативне їх ставлення до влади і недовірливе – до місцевого населення.

Примітки

- ¹ *Полтава*. Історичний нарис. – Полтава, 1999. – С. 38.
- ² *Жук, В.Н.* Долею пов'язані з Україною: нариси з історії німецьких колоністів / В.Н.Жук. – Полтава, 2006. – С. 16.
- ³ *Полтавщина: енциклопедичний довідник* / за ред. А.В.Кудрицького. – К., 1992. – С. 558.
- ⁴ *Жук, В.Н.* Долею пов'язані з Україною: нариси з історії німецьких колоністів. – С. 16.
- ⁵ *Павловский, И.Ф.* Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1867) / И.Ф.Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1913. – Вып. 10. – С. 99.
- ⁶ *Бучневич, В.Е.* Записки о Полтаве и ее памятниках / В.Е.Бучневич. – Полтава, 1902. – С. 286-287.
- ⁷ *Пилипенко, Н.* З історії створення перших німецьких колоній на Полтавщині / Н.Пилипенко // Слов'янський збірник. – Полтава, 2004. – Вип. 3. – С. 75.
- ⁸ *Павловский, И.Ф.* Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856) / И.Ф.Павловский. – Полтава, 1910. – С. 113.
- ⁹ *Павловский, И.Ф.* Немецкие колонии в Полтавской губернии в XIX ст. (1808-1867). – С. 99.
- ¹⁰ Там само. – С. 101.
- ¹¹ Там само. – С. 101-102.
- ¹² Там само. – С. 100.
- ¹³ Там само. – С. 103-104.
- ¹⁴ Там само. – С. 105.
- ¹⁵ Там само. – С. 114-116.
- ¹⁶ Там само. – С. 109.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С. 114.
- ¹⁹ Там само. – С. 115.
- ²⁰ Там само. – С. 118.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. – С. 120.
- ²³ *Жук, В.Н.* Долею пов'язані з Україною: нариси з історії німецьких колоністів. – С. 30.

Надійшла до редколегії 21.04.2007